

Dzieje języka artystycznego
w Polsce

Renesans

NR 39

Aleksander Wilkoń

Dzieje języka artystycznego w Polsce

Renesans

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Katowice 2004

Redaktor serii: Historia Literatury Polskiej
Jerzy Paszek

Recenzent
Maria Wojtak

Spis treści

Uwagi wstępne 9

Część pierwsza

Renesansowy przełom w języku i literaturze

ROZDZIAŁ I

Geneza polskiego języka literackiego 15

Teoria wielkopolska i małopolska 15

ROZDZIAŁ II

Podział polszczyzny literackiej renesansowej na okresy . . . 25

Okres przełomu XV/XVI wieku 25

Polszczyzna w pierwszej połowie XVI wieku 29

Polszczyzna w drugiej połowie XVI wieku 32

ROZDZIAŁ III

Wyznaczniki stylu renesansowego 42

Część druga

Między średniowieczem a renesansem (pierwsza połowa XVI wieku)

ROZDZIAŁ I

Łacińskie początki renesansu 55

ROZDZIAŁ II	
W cieniu średniowiecza	65
ROZDZIAŁ III	
Mikołaj Rej	76

Część trzecia

Rozkwit renesansu: twórczość Jana Kochanowskiego

ROZDZIAŁ I	
U źródła nowoczesnej liryki: <i>Pieśni</i>	91
ROZDZIAŁ II	
Renesansowe bogactwo poezji: <i>Fraszki</i>	115
ROZDZIAŁ III	
Epickie próby Kochanowskiego	124
ROZDZIAŁ IV	
Styl biblijny: <i>Psałterz Dawidów</i>	130
ROZDZIAŁ V	
<i>Odprawa posłów greckich</i>	136
ROZDZIAŁ VI	
W kręgu liryki dramatycznej: <i>Treny</i>	150
ROZDZIAŁ VII	
Spory wokół języka Kochanowskiego	160
Sprawa neologizmów	160
Opisy przyrody	163
Między <i>decorum a varietas</i>	166
Wpływ Kochanowskiego na język literacki	169
Prostota polszczyzny poety	171

Część czwarta

Powstanie nowoczesnej prozy

ROZDZIAŁ I	
Renesansowy styl retoryczny w prozie	177
U źródeł klasycznej prozy: Górnicki	181
Styl nakłaniający: Orzechowski	189

Początki stylu naukowego (historiograficznego)	197
Protestantyzm w prozie XVI wieku	201

Część piąta

U schyłku epoki

(koniec XVI wieku – początek XVII wieku)

ROZDZIAŁ I	
Późny renesans: styl Skargi	209
ROZDZIAŁ II	
W kręgu oddziaływania poezji Kochanowskiego: Szymon Szymonowicz i Jan Smolik	218
ROZDZIAŁ III	
W stronę Reja: twórczość Klonowica	225
Bibliografia	231

Uwagi wstępne

Niniejszy tom *Dziejów języka artystycznego w Polsce* poświęcam odrodzeniu. Jeśli w tomie *Średniowiecze* skupiłem uwagę na wszystkich artystycznie ciekawych zabytkach polskojęzycznych, to w obecnej publikacji dotyczącej epoki, w której rozwinęła się naprawdę polska literatura, uwagę musiałem skupić na kilku problemach, których w ogóle nie podejmowałem w tomie o średniowieczu. Idzie o genezę polskiego języka literackiego, języka, który wiele zawdzięczał literaturze, ale miał szerszy zasięg występowania. W moim przekonaniu język ten powstał w drugiej połowie XVI wieku, w okresie zwanym złotym, lecz bez Reja i innych autorów stylowo do niego zbliżonych. Ale szło mi też o inne sprawy, przede wszystkim o zmianę sposobu odbierania tej epoki.

Odrodzenie to okres wielkich indywidualności pisarskich. To one kształtują poezję i prozę polskojęzyczną, wypracowują gatunki, struktury wersyfikacyjne i prozodyjne, style i konwencje literackie, które dla literatur następnych epok staną się wielkim rodzimym źródłem, wielką tradycją, a nawet czymś w rodzaju legendy „złotego wieku” i „czarnoleskiej rzeczy”. Wydało mi się więc słuszne, aby tym indywidualnościom poświęcić więcej miejsca.

Tam, gdzie są wielcy pisarze, tam jest różnorodność gatunków, form, stylów. Odrodzenie jeszcze nie uległo konwencji pisarskim: te się dopiero kształtują, są to ich początki. Mapa stylów polskich wyklaruje się w pełni w okresie baroku; natomiast w XVI wieku mamy początki: nowoczesnej liryki (Kochanowski), nowoczesnej prozy (Górnicki), nowoczesnego oratorstwa (Skarga), nowoczesnej publicystyki (Orzechowski, Górnicki) czy historiografii (Kromer). Mamy też początki stylu dworskiego i początki stylu sarmackiego, które rozwiną się i okrzepną w XVII wieku. Są to w wielu wypadkach początki świetne. Trudno wyobrazić sobie mitologię polskiego dworku bez *Żywota człowieka poczciwego* Reja czy bez poetyckiej arkadii ziemiańsko-wiejskiej *Pieśni świętojańskiej o sobótce* Kochanowskiego. Ale odrodzenie stanowi też kontynuację tego, co już było w literaturze XV wieku. Co więcej: to w tej epoce upowszechniają się utwory, które genezą sięgają XII wieku, tyle że nie było to polskie średniowiecze. Myślę na przykład o Janie z Koszyczek i o Biernacie z Lublina. To, czego brakło literaturze polskiej XV wieku, nadrabia wiek XVI, nie oglądając się zbytnio na nowe tendencje literackie. Jest więc odrodzenie nie monolityczną formacją kulturową, ale okresem złożonym i pluralistycznym.

Kultura odrodzenia polskiego ma charakter kultury otwartej. Otwartej na różne tematy, filozofie, religie. Otwartej na dialog racji światopoglądowych, religijnych. Pisał, jakże trafnie, J. Ziomek, iż „nie laickość jest cechą renesansu, ale to, że mógł być i laicki, i religijny” (2002, s. 114). To zaiste bardzo trafna formuła. Odrodzenie jest kulturą, która przyznaje literaturze poczesne miejsce, a pisarzowi – znaczącą pozycję społeczną. Ten z kolei fakt oznacza przyzwolenie na wielość. Także na wielość gatunków, i tych wysokich, i tych „niskich”, dewocyjnych, plebejskich. Literatura ówczesna otwiera się na nowość i na dawność.

Tradycyjnie mówi się o dwu potężnych prądach i tendencjach epoki: renesansowym humanizmie oraz reforma-

eji. Był okres, kiedy wszystko, co protestanckie, antykato-lickie i antyślacheckie, windowano na wysokie piedestały odrodzenia. Był czas, kiedy głoszono, iż to ruchy różnowercze uitorowały drogę polszczyźnie na literacki Parnas. Relacje renesansu humanistycznego z reformacją są bardzo złożone. I daleki jestem od przyznawania wszystkim reformacyjnym tekstom charakteru renesansowego. Spory religijne (po obu stronach bariery, ale i wewnątrz zwłaszcza protestanckiego obozu) reprezentowały często niski poziom. Nie tylko zresztą w Polsce. Prawdziwi humaniści, ludzie skądinąd religijni, stronili od dysput i waśni. Tak postępował u nas Kochanowski, a na Zachodzie Erazm z Rotterdamu. Często bywa tak, że twórczość o tematyce kościelnej i religijnej tkwi jeszcze w średniowieczu i właściwie należy do schedy duchowej tej epoki. Nie zapomnijmy o Wiklefie i Husie.

Podkreślmy: brak wojny religijnej oraz panowanie tolerancji, potwierdzonej edyktem sejmowym z 1573 roku, sprawiły, iż odrodzenie polskie nadało Polsce ważny status w kulturze europejskiej.

Polska XVI wieku jest krajem dobrobytu i pokoju. Sprzyja to dynamicznemu rozwojowi kultury. Z dalekiej peryferyjnej strefy kultury romańskiej przesuwamy się bliżej centrum: Włoch. Wyprzedzamy w niejednym Niemcy i Czechy. Bo literatura tych krajów jest wyrazem wielkiego pochłonięcia wojną i sprawami religijnymi, traci kontakt z tolerancyjnym humanizmem, który w Polsce znajduje sprzymierzeńców i obrońców nie tylko u ostatnich wielkich Jagiellonów, ale nawet wśród dostojników kościelnych, mecenasów sztuki. Światłych, wielkich ludzi nie brakuje wówczas wśród dygnitarzy Rzeczypospolitej. Dość wspomnieć choćby o Zamoyskim.

I dlatego wydało mi się potrzebne zwrócenie bacniejszej uwagi na to, co w literaturze polskiej i łacińskiej XVI wieku było naprawdę wielkie, nowe, renesansowe.

Tom o języku artystycznym odrodzenia będzie się więc różnił i od tomu poświęconemu średniowieczu i od, napisanego wcześniej, tomu o baroku. Każda epoka ma własne oblicze, inaczej nie byłaby wyróżniana i wyodrębniana. Ale odrodzenie ma charakter szczególny. I szczególne ma znaczenie dla dziejów polskiej literatury oraz jej języka.

Odrodzenie trwa od końca XV wieku (a ściślej: od polskiej działalności Kallimacha) do pierwszych dziesiątek lat XVII wieku. Ale w jego czasowym przedziale znajdują się tendencje średniowieczne, utrzymujące się nawet dość długo; a u schyłku XVI wieku – tendencje manierystyczne i barokowe (Grabowiecki, Sęp-Szarzyński), zapowiadające nadejście nowego okresu. Ale taka jest literatura staropolska. Równie silne są w niej nowości, co konserwatyzm. I oba te nurty współistnieją, nie wchodząc sobie w drogę.

Projektant okładki i stron działowych
Zenon Dyrszka

Redaktor
Małgorzata Pogłódek

Redaktor techniczny
Barbara Arenhövel

Korektor
Irena Turczyn

Copyright © 2004 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 1644-055
ISBN 83-226-1397-0

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Nakład: 400 + 50 egz. Ark. druk. 15,25.
Ark. wyd. 12,0. Przekazano do łamania w sierpniu
2004 r. Podpisano do druku w październiku 2004 r.
Papier offset. kl. III, 80 g Cena 20 zł

Łamanie: Pracownia Składu Komputerowego
Uniwersytetu Śląskiego
Druk i oprawa: Czerny Marian, Firma Prywatna „GREG”
Zakład Poligraficzny, ul. Poezji 16, 44-113 Gliwice